

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 3 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2025, pp./ss. 354-370.

Fahreddîn er-Râzî Tefsirinde Hz. Meryem

Maryam (the Virgin Mary) in the Tafsîr of Fakhr al-Dîn al-Râzî

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Arrival Date
30.08.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date
30.12.2025

Son Revizyon Tarihi / Last Revision Date
30.12.2025

Yayın Tarihi / Publication Date
31.12.2025

Doç. Dr. Mehmet Yusuf HAKLI

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı.
Diyarbakır, TÜRKİYE.

Öz

Hristiyanların Hz. Meryem'e verdikleri makam tevhid akidesine halel getirmiştir. Yahudiler ise bir peygamber annesinin onuruna yakışmayan bühthanlarla onu lekelemişlerdir. Bunların aksine Kur'an Hz. Meryem'i, tevhid akidesine zarar vermeden en temiz bir şahsiyet olarak tanıtmıştır. Bu yüzden Müslümanlar onun beşeriyetini göz ardı etmedikleri gibi, hak ettiği değeri ona vermekten geri durmamışlardır. Doğumundan başlayarak Hz. İsa'yı babasız olarak doğurmasına kadar geçen süreç özellikle Âl-i İmrân ve Meryem sûrelerinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Kur'an'ın Hz. Meryem için belirlediği konum, tefsirlerin yardımıyla daha belirgin bir şekilde ortaya konacak yer yer Hristiyan teolojisindeki Meryem profiliyle karşılaştırılacaktır. Hz. Meryem'le ilgili birçok kitap, tez ve makale yazılmıştır. Ancak konuyu dirâyet tefsiri özelinde işleyen çalışmalar çok azdır. Dirâyette önemli bir mevkide olan Fahreddîn er-Râzî'nin tefsiri bağlamında Hz. Meryem'i ele alan bir çalışmaya ise rastlamadık. Bu yüzden Hz. Meryem'le ilgili âyetleri Fahreddîn er-Râzî gibi önemli bir müfessirin bakış açısıyla ele aldık. Çalışmada analitik-mukayeseli yöntem kullanılmıştır. Bir müfessir, aynı zamanda bir kelimacı olan Fahreddîn er-Râzî, beklenen dirâyet tefsir performansının aksine meseleleri daha çok rivâyet tefsiri yöntemiyle ele almıştır. Birçok yerde meseleleri değerlendirmekten ya da en azından tercihini belirtmekten uzak bir tavır sergilemiştir. Hz. Meryem'in doğumu, mâbede bırakılması, büyümesi, hamileliği ve hamilelik müddeti gibi meselelerde Râzî birçok yerde isim vermeden âlimlerden aktarma yaptığını belirtmiştir. Müfessir Râzî Hz. Meryem'e ait özellikleri sayarken diğer müfessirlerle aynı görüşleri ortaya koymuştur. Ancak Hz. Meryem'in Hz. İsa gibi beşikte iken konuştuğunu iddia etmesi, sadece ona has bir tespit olarak kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an-ı Kerîm, Hristiyanlık, Fahreddîn er-Râzî, Hz. Meryem.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Haklı, Mehmet Yusuf. "Fahreddîn er-Râzî Tefsirinde Hz. Meryem". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 3/2 (Aralık 2025), 354-370.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18101003>

CC BY-NC 4.0 DEED

Abstract

The status accorded to the Virgin Mary by Christians undermines the doctrine of monotheism. The Jews, on the other hand, have defamed her with slander unworthy of the honour of a prophet's mother. In contrast, the Qur'an presents the Virgin Mary as a person of the purest character, without compromising the doctrine of monotheism. Therefore, Muslims have not disregarded her humanity, nor have they refrained from giving her the value she deserves. The process from her birth to her giving birth to Jesus without a father is described in detail, particularly in the Surahs Āl 'Imrān and Maryam. The position determined by the Qur'an for Maryam will be clarified with the help of exegesis and will be compared with the profile of Maryam in Christian theology. Many books, theses, and articles have been written about Maryam. However, there are very few studies that deal with the subject specifically in terms of exegesis. We have not come across any work addressing the Virgin Mary in the context of the commentary of Fakhr al-Dīn al-Rāzī, who is at the pinnacle of exegesis. Therefore, we have examined the verses related to the Virgin Mary from the perspective of an important exegete such as Fakhr al-Dīn al-Rāzī. An analytical-comparative method has been used in this study. Fakhr al-Dīn al-Rāzī, a commentator and also a theologian, dealt with issues more through the method of narration commentary, contrary to the expected exegetical performance. In many places, he adopted an attitude of refraining from evaluating issues or at least stating his preference. Regarding issues such as the birth of the Virgin Mary, her abandonment at the temple, her upbringing, her pregnancy, and the duration of her pregnancy, Rāzī stated that he quoted from scholars without naming them in many places. When listing the characteristics of Maryam, the exegete Rāzī expressed the same views as other exegetes. However, his claim that Maryam spoke while in the cradle, like 'Īsā, remains a unique observation specific to him.

Keywords: Tafsir, The Holy Qur'an, Christianity, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Mary.

1. GİRİŞ

Hz. Meryem hem Hıristiyanlık hem de İslâm Dini açısından önemli bir şahsiyettir. Hıristiyanlıkta onu önemli kılan sebep, onun tanrının annesi olarak kabul görmesidir. Hz. Meryem'in Kur'ân'daki birçok âyete konu olması da onu Müslümanların nazarında müstesna bir şahsiyet haline getirmiştir. Kur'ân'da ismi geçen tek kadın olan Hz. Meryem'in hayatı, başta Âl-i İmrân ve Meryem Sûreleri olmak üzere Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde etraflıca anlatılır. Hıristiyanların, tevhid inancına uymayan bir tarzda Hz. Meryem'i beşer üstü bir varlık olarak telakki etmelerinin ve Yahudilerin, bir peygamberin annesine yakıştırılması mümkün olmayan iftiralarının aksine Kur'ân-ı Kerîm, ona hak ettiği değeri vererek Hıristiyanların ve Yahudilerin yanlış inanışlarını reddetmiştir.

Kur'ân'ın çizdiği Meryem portresinin daha iyi ve daha detaylı anlaşılabilmesi için tefsirlere müracaat etme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Birçok tefsir kaynağına müracaat edilmekle beraber, ana eksende Fahreddîn Râzî'nin meşhur tefsiri Mefâtihu'l-ğayb yer almıştır. Konu Râzî'nin tefsiri özelinde ele alınmış, onun Hz. Meryem içerikli âyetlere yaptığı yorum ve değerlendirmeler çerçevesinde şekillenmiştir. Râzî'nin eseri konuları çok tafsilatlı bir şekilde ele aldığı ve birçok ilmi alana ait bilgileri içerdiği için, diğer tefsirlerden daha kıymetli bir mevki işgal etmiş; âlimler arasında itibar görmüştür. Hz. Meryem'le alakalı meseleler kelim sahasına da girmektedir. Bu yönüyle de "Kelamcıların İmamı" lakabıyla anılan Râzî'nin konuya bakışı önem arz etmektedir. Dolayısıyla çalışmamız Hz. Meryem'le ilgili âyetler çerçevesinde Müfessîr Râzî'nin yaptığı yorum ve değerlendirmelerle sınırlı tutulmuştur. Görüşlerinin desteklenmesi veya mukayese edilebilmesi için başka müfessirlerin eserlerine de müracaat

edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde Hristiyanların Hz. Meryem’le ilgili fikirlerine başvurulmuştur. Çalışmanın mahiyeti gereği, analitik-mukayeseli yöntem kullanılmıştır.

Hiz. Meryem hakkında elliye yakın akademik çalışma tespi ettik. Bu çalışmalar tefsir, hadis, dinler tarihi, tasavvuf hatta edebiyat gibi çeşitli alanlarda dağılım göstermektedir. Hiz. Meryem’i dirayet tefsiri özelinde ele alan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Mahmut Ay’ın *İşârî Tefsirler’de Hiz. Meryem*, Murat Memiş’in *İmam Mâtürîdî ve Ebussuûd’un Tefsirlerinde Hiz. Meryem*, Nefise Ece’nin *Kurtubî Tefsiri’nde Hiz. Meryem* adlı makaleleri, tefsir özelinde Hiz. Meryem’le ilgili yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Fahreddîn Râzî’nin eseri çerçevesinde yapılan bir çalışmaya da rastlamadık. Bu çalışmayla Râzî gibi tefsir sahasının önemli bir şahsiyetinin Hiz. Meryem hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri ortaya konulmaktadır. Ayrıca eserinin çeşitli yerlerine dağılmış bir vaziyette bulunan bu görüş ve değerlendirmeler bir arada sunulmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışma, 2013 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan doktora tez çalışmasından üretilmiş ve verileri kaynak taraması yöntemiyle elde edilen betimleme ve örneklem seçme şeklinde hazırlanan bir araştırmadır. Etik kurul onayına ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü çalışma sadece mevcut kaynaklara dayanmaktadır. Bu kaynaklar arasında makaleler, kitaplar, ansiklopedi maddeleri, tezler vb. çalışmalar bulunmaktadır. Bu kaynaklardan istifade edilerek konu hakkında tafsilatlı değerlendirme yapılmıştır.

2. MERYEM İSMİNİN ANLAMI VE HZ. MERYEM’İN AİLESİ

Hristiyanlıkla ilgili kaynaklarda Hiz. Meryem’in adı ve ailesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Hiz. Meryem’in ismi, Hristiyanların kutsal kitabı Yeni Ahit’te on dokuz defa geçer. Bunların on ikisi “Mariam” yedisi de “Maria” şeklindedir.¹ Kur’ân-ı Kerîm’de ise Meryem ismi on iki farklı sûrede, toplam otuz dört yerde ismen zikredilmekte; bir yerde de zamir olarak geçmektedir.²

Meryem kelimesi İbranicede “Miryâm” (Miriam), Süryanice ve Aramicede ise “Maryam” şeklinde yer alır. Kelime Tevrat’ın Yunanca tercümesinde “Mariam” Yeni Ahit’in Latince tercümesinde ise, “Maria” olarak geçer.³

Hiz. Meryem’in isminin menşei ve anlamıyla ilgili şu görüşler mevcuttur: Buna göre Miryâm Süryanice, Aramice veya Mısır kökenli kelimelerin birleşmesiyle “denizin efendisi”, “denizin damlası”, “denizin yıldızı” ve “tanrının sevgilisi” gibi anlamlara gelen birleşik bir isimdir. Kelimenin birleşik olmadığını savunanlar da isme farklı manalar vermiştir. Yükseklik, ümit, acı, efendi, isyan, aydınlatan, sâhibe, güzel gibi anlamlar, bu kelimeyi birleşik olarak görmeyenlerin verdikleri anlamlardır.⁴

¹ Günay Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslâm’da Hiz. Meryem*, (Ankara: TDV Yay., 1997), 65.

² Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslâm’da Hiz. Meryem*, 153.

³ Ömer Faruk Harman, “Meryem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/236.

⁴ Harman, “Meryem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/236.

Bazı âlimlere göre Meryem ismi Arapça kökenli “reym” kelimesinden türemiştir. Reym, “istemek, bir yerden ayrılmak” anlamlarına gelir.⁵ Râzî ise Meryem’in, kendi lisanlarında “abide (ibadet eden kadın) anlamına geldiğini söyler.⁶

Yeni Ahit’te Hz. Meryem’in anne ve babasının isimleri geçmez; ancak apokrif (sahih olmayan) bir İncil olarak kabul edilen Protevangelium’a göre Hz. Meryem’in annesi Anna (İbranicede Hannah, İslâmî aynaklarda Hanne) ismiyle yer alırken; babası da, Yoakim (Loacim=Joacim=Yuvakim) ismiyle yer alır.⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de ise Hz. Meryem’in annesinden bahsedilmekle beraber, annesinin isminin ne olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen babasının İmrân isminde bir zat olduğu açıkça belirtilmektedir. “Allah, bir de iffetini sapasağlam koruyan ve bizim de kendisine ruhumuzdan üflediğimiz, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan İmrân kızı Meryem’i de (inananlara) örnek gösterdi. O itaat edenlerdendi.”⁸ Cenab-ı Allah Kur’ân-ı Kerîm’in üçüncü sûresine isim olarak da verilen İmrân’ın ailesinden (Âl-i İmrân) övgüyle söz eder: “Şüphesiz Allah, Âdem’i, Nûh’u, İbrahim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu) birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah, her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁹ Râzî, ayette geçen İmrân’ın kim olduğu hakkında âlimler arasında ihtilaf olduğundan bahseder. Buna göre bazı âlimler onun, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn’un babaları olduğunu söylemekle beraber, âlimlerin ekserisine göre ise İmrân Hz. İsâ’nın anne tarafından dedesidir. Âlimlerin ekserisinin fikrine katılan Müfessir Râzî, âyette geçen İmrân ailesine yönelik övgünün, tüm zamanları içine alan bir övgü olmadığını söyler. Yani bu övgü sadece ailenin yaşadığı dönemi kapsamaktadır.¹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Meryem’in annesinin Hz. Meryem’e hamile kalmasıyla ilgili şunlar anlatılır: “Hani, İmran’ın karısı, “Rabbim! Karnımdaki çocuğu sırf sana hizmet etmek üzere adadım. Benden kabul et. Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin demişti.”¹¹

⁵ Harman, “Meryem” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 29/236-237.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. El-Hasan b. el-Huseyn b. Ali Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb (et-tefsiru’l-kebîr)*, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1. Baskı, 2005), 7/ 26; Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa’lebî, *el-keşf ve’l-beyân ‘an tefsiri’l-Kur’ân*, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. ‘Aşûr, (Beyrut: Dâru İhyai Tûrâsî’l-‘Arabî, 1422/2002), 3/55; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Amr b. Ahmed Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmi’i’l-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’l-te’vîl*, (Beyrut: Darü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 3. baskı, 1407), 1/356; Muhyi’s-Sünne Ebû Muhammed b. Mes’ud el-Bağavî, *Meâ’limü’l-tenzîl*, thk. ‘Abdurrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Daru İhyâit-Turâsî’l-‘Arabî, 1. Baskı, 1420), 1/433; Nasiruddîn Ebû Sa’id ‘Abdullah b. ‘Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vîl*, thk. Muhammed ‘Abdurrahman el-Mar’aşî, (Beyrut, Dâru İhyâit-Turâsî’l-‘Arabî, 1. baskı, 1418/1997), 2/14.

⁷ Harman, “Meryem” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 29/237.

⁸ et-Tahrîm, 66/12.

⁹ Âl-i İmrân, 3/33-34.

¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 8/22-23. Bkz. Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Ali el-Vâhidî, *el-Vesît fi tefsiri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, eş-Şeyh ‘Adil Ahmed ‘Abdülmeccid, eş-Şeyh ‘Ali Muhammed Mu’avviz ve diğerleri, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. baskı, 1415/1994), 1/430; Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkândî, *Tefsiru’s-Semerkândî (Bahru’l-‘Ulûm)*, thk. Mahmud Mataracı, (Beyrut: Daru’l-Fikr, t.s., 1/207; Sa’lebî, *el-keşf ve’l-beyân*, 3/52; Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbâr b. Ahmed el-Mervizi es-Sem’anî, *Tefsiru’l-Kur’ân*, thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. ‘Abbâs b. Ganim, (Riyad: Dârü’l-Vatan, 1. baskı, 1418/ 1997), 1/311.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/35.

Fahreddîn er-Râzî, Hanne'nin hamile kalmasıyla ilgili iki rivayete yer verir: İkrime'den aktarılan rivayete göre, Hanne hiç çocuk doğurmadığı için çocuklu kadınlara imreniyordu. Sonra o, Beytü'l-Makdis'e adamak koşuluyla bir çocuk sahibi olmak için Allah'a dua etti. Konuyla ilgili ikinci rivayet ise Muhammed b. İshak'tan aktarılmıştır. Buna göre; Hanne'nin çocuğu yoktu ve bu haliyle yaşlanmıştı. Günün birinde Hanne, bir ağacın gölgesinde dinlendiği sırada, bir kuşun yavrusunu beslediğini görmüş ve bu, onda bir çocuk sahibi olma arzusu uyandırmıştı. Bu arzusu için Allah'a dua etmiş ve duasının kabulü üzerine, Meryem'e hamile kalmıştı. Hamileliğinin farkına varan Hanne, çocuğunu Beytü'l-Makdis'e adanmıştı. Hasan Basri Hanne'nin ilham sonucu böyle bir sonuca vardığını söylemiştir. Bunu da Hz. İbrâhim'in (a.s.) rüyada oğlunu kurban ettiğini görmeyi Allah'ın emri olarak anlaması ve Hz. Musâ'nın (a.s.) annesinin onu (bebekken) denize bırakması hadiseleriyle desteklemiştir.¹² Râzî bu rivayetleri aktarmakla yetinmiş; herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Muhtemelen Hz. Meryem'in annesinin durumu tarihi bir hadise olduğu için rivayetlerle yetinilmiştir. Müfessirimizin herhangi bir tercihte bulunmaması da rivayetler arasında tercihe şayan bir üstünlüğün olmamasından kaynaklanmış olabilir.

Müfessirimiz Hanne'nin, doğacak çocuğunu Beytü'l-Makdis'e adamasıyla ilgili olarak da Esamm'dan (ö. 236/839) aldığı şu bilgiye yer verir: İsrailoğullarının sahip oldukları ganimetleri veya tutsakları yoktu. Bu yüzden onlarda (bir taat olarak) köle azad etmek, kendi çocuklarını Beytü'l-Makdis'e vakfetme şeklinde oluyordu. Dolayısıyla İsrailoğulları, çocuklarının kendilerine yapacakları hizmetlerinden feragat ederek onları Beytü'l-Makdis'e vakfediyor ve onları Allah'a ibadet ve itaate tahsis ediyorlardı. Bu çocuklardan büyü çağına erenler karar verme konusunda serbest bırakılıyorlardı. Artık dileyen oradaki hizmetine devam ediyor, dileyen de ayrılabilirdi.¹³ Râzî'nin aktardığı bu görüşün kaynağı Mu'tezilî âlim Esamm'dır. Bu görüşü ondan aktarması Esamm'ın kalamcı bir zat olması veya Râzî'nin bu konuda aktaracak bir rivayet bulamaması ihtimallerini akıllara getirmektedir.

Râzî'ye göre İsrailoğulları sadece erkek çocuklarını Beytü'l-Makdis'e adıyorlardı. Bunun nedeni de kadınların hayız görmeleri ve diğer bazı özel hallerinin olmasıdır.¹⁴ Ona göre Hanne'nin doğacak çocuğunun cinsiyetini bilmediği halde adakta bulunması ise ya kendince onu erkek olarak takdir etmesindendir ya da adağını, erkek çocuk isteğine vesile kılmasındandır.¹⁵ Yahudi şeriatının ibadet mekânlarını sadece erkeklere hasretmesi, Hz. Meryem'in annesinin adağını yerine getirmesine imkân tanımıyordu. Belki de bu yüzden Hanne erkek evlat temennisinde bulunmuştur. Belki Râzî de bu düşünceden hareketle değerlendirmelerde bulunmuştur.

¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/24; ayrıca bkz. Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğalib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân (Tefsiru't-Taberî)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y.y: Müessesetü'r Risale, 1420), 6/35.

¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/24; ayrıca bkz. Ebû Muhammed Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî Mekki b. Ebi Talib, *el-Hidâye ilâ büluġi'n-nihâye*, (b.y: Mecmuâtü'l-Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429), 2/1524.

¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/24; ayrıca bkz. Ebû Muhammed Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî Mekki b. Ebi Talib, *el-Hidâye ilâ büluġi'n-nihâye*, (b.y: Mecmuâtü'l-Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429), 2/1524.

¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Cilt 8/24.

3. HZ. MERYEM'İN DOĞUMU VE BÜYÜMESİ

İncil'lerde Hz. Meryem'le ilgili tafsilatlı bir bilgi yoktur. Ancak Meryem isminin geçtiği yerlerde, daha çok İsâ'nın annesi oluşuna dikkatler çekilmiş ve Meryem'in kilise'nin teşekkülü üzerindeki etkisine vurgu yapılmıştır.¹⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de ise Hz. Meryem'in annesinin Meryem'e hamile kalmasından başlayarak, Hz. Meryem'in Hz. İsâ'yı (a.s.) doğurmasına kadar geçen süre etraflıca anlatılır. Kur'ân'da kendisinin adıyla müstakil bir sûre olduğu gibi aynı zamanda Meryem, Kur'ân'da adı geçen tek kadındır. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Meryem'in doğumuyla ilgili verilen bilgiler şöyledir:

“Onu doğurunca, “Rabbim!” dedi, “Onu kız doğurdum.” -Oysa Allah, onun ne doğurduğunu daha iyi bilir- “Erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim. Onu ve soyunu kovulmuş şeytandan senin korumana bırakıyorum.”¹⁷

Hanne'nin kanaatine göre doğacak çocuk büyük ihtimalle erkek olacaktı. Bu yüzden o, adağını adarken doğacak çocuğun erkek olmasını şart koşmadı. Çünkü Yahudi şeriatına göre, Beytü'l-Makdis'e hizmet edebilecek çocuğun kız değil; erkek olması şarttı. Bunun için Hanne adağının kabul edilmeyeceğini düşünmediğinden, kız çocuğu doğurduğunda, Allah'a özür beyan etmek maksadıyla böyle bir ifadeyi (*Rabbim! dedi, onu kız doğurdum.*) sarf etmiştir.¹⁸ Bir sonraki âyette, Hanne'nin Hz. Meryem'i Beytü'l-Makdis'e adamasının, Allah tarafından kabul edildiği hususu şöyle ifade edilmiştir: *“Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyya'yı da onun bakımıyla görevlendirdi.”¹⁹*

Fahreddîn er-Râzî bu âyette geçen *“Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu.”* ifadesini, farklı âlimlerden aktarımlar yaparak tefsir etmiştir. Bu âlimlerin bazısına göre *“Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu.”* ifadesi, Hz. Meryem'in doğar doğmaz hiç süt emmemesine ve rızkının cennetten gelmesine işaret etmektedir. Bazılarına göre de bu ifade, Hz. Meryem'in kadın olmasına ve bülüğ çağına ermemiş olmasına rağmen Beytü'l-Makdis'e kabul edilmesine işaret etmektedir. Zira her iki durum da Yahudi şeriatına uygun değildi.²⁰

Müfessir Râzî âyette geçen *“...ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi.”* ifadesinin tefsirinde rivayet aktarmakla yetinir. Konuyla ilgili fikrini beyan etmediği gibi rivayetler arasında herhangi bir tercihte de bulunmaz. Belki de onu bu şekilde pasif kalmaya iten sebep, meselenin tüm ihtimalleriyle ele alınmış olmasıdır. Zira akla gelecek her şey söylenmiş, ona sadece aktarmak düşmüştür. İhtilaflara bakıldığında, bazı âlimler Hz. Meryem'in yetiştirilmesi dünya cihetiyledir. Hatta bu iddia sahipleri, onun bir günlük büyümesinin, yaşatlarının bir yıllık büyümesine denk olduğunu söylerler. Bazı âlimler de onun ahiret cihetiyle yetiştirildiğini savunurlar. Onlara göre de Hz. Meryem doğruluk, iffet, Allah'a itaat ve salih bir insan olma

¹⁶ P. Luigi Iannito, *Hiristiyan İncancı*, (İstanbul: Müjde Yay., 1994), 81.

¹⁷ Âl-i İmrân, 3/36.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/25.

¹⁹ Âl-i İmrân, 3/37.

²⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/27.

yönünden büyüyüp gelişmiştir.²¹ Üçüncü görüş sahipleri ise onun psikolojik gelişimi için iyi bir eğitim aldığı, bedenlen gelişmesine vesile olacak rızık kolayca elde ettiği tezinden hareketle âyette eçen ifadelerin mecâzî olduğunu savunurlar.²²

Hiz. Meryem doğduktan sonra annesi onu alıp mabede götürmüştür. Onun bakımını kimin üstleneceği hususunda Yahudi din adamları arasında çekişme yaşanmış, kura çekme²³ fikriyle mesele halledilmişti. Kura sonucu Hiz. Meryem'in bakımı Hiz. Zekeriyâ'ya (a.s.) kalmıştı. Bu çekişme neden yaşanmıştı? Bu konuda âlimler arasında ihtilaf vardır. Bazılarına göre bunun sebebi, Meryem'in hatırı sayılır bir din adamı olan İmrân'ın kızı olmasıdır. Bazılarına göre ise bu durum Hanne'nin adağının bir sonucudur. Kimilerine göre de Hiz. Meryem ve oğlu Hiz. İsrâ'nın (a.s.) isimlerinin önceki kitaplarda yazılı olması böyle bir çekişmeye sebep olmuştur.²⁴

Hiz. Meryem'in bakımını üstlenen Hiz. Zekeriyâ (a.s.) onunla ilgili olağanüstü hallere de tanıklık etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus bir âyette şöyle ifade edilmiştir: “Zekeriyâ, onun bulunduğu bölme her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu. “Meryem! Bu sana nereden geldi?” derdi. O da “Bu, Allah katından” diye cevap verirdi. Zira Allah, dilediğine hesapsız rızık verir.”²⁵ Ayette geçen “mihrab” kelimesiyle ilgili olarak Müfessir Râzî şu rivayete yer vermiştir: Hiz. Meryem genç kızlık dönemine eriştiğinde Hiz. Zekeriyâ ona mescid içinde bir oda inşa etmişti. Bu odanın kapısını da ancak bir merdivenle çıkılabilecek bir yükseklikte duvarın orta yerinde açmıştı. Hiz. Zekeriyâ mescitten çıktığı zaman Hiz. Meryem'in üzerine yedi kapıyı kilitlerdi.²⁶ Müfessirimiz, mihrabın keyfiyetini anlatmakla, aslında ayette geçen “Zekeriyâ, onun bulunduğu bölme her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu.” ifadesinde geçen rızık her hangi bir insan tarafından Hiz. Meryem'e ulaştırılmasının imkânsız olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş, Hiz. Zekeriyâ'nın Hiz. Meryem'in yanına her girişinde, onun yanında rızık bulmasını kerametle açıklar. Dolayısıyla Peygamber olmayan ancak evliya konumunda olan zatlar için keramet hak olduğunu savunur.²⁷ Bir nevi mucize gibi görünen bu olay, Hiz. Meryem'le ilişkilendirildiğinde ancak keramet olarak nitelelendirilebilir. Nitekim Râzî de Yûsuf Sûresinin yüz dokuzuncu âyetini delil göstererek Hiz. Meryem'in peygamber olamayacağını söylemiştir.²⁸

²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/27; ayrıca bkz. Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*, (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1. baskı, 1415), 208; Begavî, *Meâ'limü't-tenzîl*, 1/433; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân el-Mehdî, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 1/276.

²² Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/550.

²³ Âl-i İmrân, 3/44.

²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/43-44. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/27; bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/408; Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *Tefsiru'l-Maverdî (en- Nüket ve'l-'uyûn)*, thk. es-Seyyid b 'Abdu'l-Maksud b. 'Abdurrahim, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l- 'ilmiyye, t.s.), 1/393; Abdurrahman b. el-Kemal Celaluddin es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Baskı, 1993), 2/181.

²⁵ Âl-i İmrân, 3/37.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/28; Hiz. Zekeriyâ'nın mescitten çıktığı zaman Hiz. Meryem'in üzerine yedi kapıyı kilitlediğine dair rivayet Rebi b. Enes'ten'ten nakledilmiştir. Bkz. Begavî, *Meâ'limü't-tenzîl*, 1/ 434.

²⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 2/41.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/40.

4. HZ. MERYEM'İN ÖZELLİKLERİ

Hristiyanlıkta Hz. Meryem'le alakalı beş temel dogma vardır: Hz. Meryem'in günahsız doğması, bakireliği, günah işlemeyişi, göğe çıkması ve Tanrı'nın annesi olarak kabul edilmesi.²⁹

Hristiyanlıkta büyük öneme sahip olan teslis inancı, putperest kültürün etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bazı putperest dinlerde, üçlü Tanrı anlayışında Tanrı'nın annesinin tasviri yer almıştır. Mesela Eski Mısır'da Oziris, İzis ve Heros üçlü Tanrı anlayışı vardır. Bu anlayışta İzis, Tanrı'nın annesi olarak kabul edilmiştir.³⁰ Hristiyanlıkta ise İzis, zamanla Meryem-perestlik şeklinde gelişmiştir. Meryem, mutluluk ve doyunluk dergâhı olarak kabul edilmiş; o gün bugündür Meryem tapılan biri olmuştur. Günümüzde Latin milletleri Meryem'e hâlâ Theotokos nazarıyla bakarlar.³¹ Theotokos Yunanca bir kelime olup “tanrının anası” anlamına gelmektedir. Hristiyanlara göre İsâ, tanrının oğlu olduğuna göre, Meryem de tanrının anasıdır. Meryem'in tanrının anası olarak ilanı Efes Konsilinde (M.S. 431) olmuştur.³²

Kur'ân-ı Kerîm'de ise Hz. Meryem'i öven ve üstünlüğünü ortaya koyan âyetler vardır. Bu âyetlerde, onun Allah tarafından seçildiği, tertemiz hale getirildiği, dünya kadınlarından üstün kılındığı, dürüst ve son derece iffetli bir kadın olduğu ifade edilir. Ayrıca Kur'ân'da, Allah tarafından kendisine ruh üflenene Hz. Meryem'in, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan bir insan olarak diğer insanlara örnek gösterildiği haber verilir.³³

Hristiyanların Hz. Meryem hakkındaki kanaatlerini, onun Kur'ân'daki özellikleriyle karşılaştırdığımızda iki din arasında, sadece bakireliği ve günah işlemeyişi üzerinde mutabakat olduğu görülür. Diğer hususlar ise İslâm'ın tevhid anlayışına peygamberlik tasavvuruna uymayan nitelemelerdir. Kur'ân'da onun iffet, temiz ahlak ve örneklik yönüne vurgu yapılmıştır.

Fahreddîn er-Râzî, Hz. Meryem'i öven ve onun üstünlüğünü ortaya koyan rivayet ve açıklamalara eserinde yer vermiştir. Bu rivayet ve açıklamalar ışığında onun sahip olduğu özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Hz. Meryem'in, kız çocuğu ve bir bebek olmasına rağmen Beytü'l-Makdis'e kabul edilmesi. Hâlbuki Hz. Meryem dışında hiçbir kadın Beytü'l-Makdis'e kabul edilmemiştir. Erkeklerin kabul edilmesi de bülûğ şartına bağlıydı.

2. Hz. Meryem'in rızkının cennetten gelmesi ve rızkının Allah'ın kefaleti altında olması.

3. Yüce Allah'ın, kendisine ibadet etsin diye Hz. Meryem'i her türlü meşguliyetten uzak tutması ve ona bu manada çeşitli lütuflarını, hidayet ve himayesini has kılması.

²⁹ Harman, “Meryem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/239-240.

³⁰ Muhammed 'İzzet Tahtavî, *en-Nasrâniyye ve'l-İslâm*, (b.y: Mektebetü'n-Nûr, 1407/1987), 29.

³¹ Emir 'Ali, *İslâm'ın Özü*, trc. Ömer Rıza Doğrul; sad. ve thk. Musa K. Yılmaz, (Ankara: İlahiyat, 2007), 51 -53.

³² Jean Bottéro, Marc-Alain Quaknin ve Jozeph Moingt, *İnancın En Güzel Tarihi*, çev. İsmet Birikan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2003), 139.

³³ Âl-i İmrân, 3/42; el-Maide, 5/75; et-Tahrîm, 66/12.

4. Peygamber olmamasına rağmen, Hz. Cebrâîl'in kendisine beşer suretinde gelmesi ve meleklerin sesini açıkça işitmesi. Bu durum ondan başka hiçbir kadına nasip olmamıştır.

5. Yüce Allah tarafından, inkâr ve günah işleme konusunda tertemiz kılınması.

6. Allah Teâlâ'nın onu, erkeklerin dokunmasından koruması.

7. Hiç hayız görmeyen bir kadın olması.

8. Yüce Allah'ın onu, kötü iş ve adetlerden koruması.

9. Kendisine bir erkek eli değmediği halde, babasız olarak bir çocuk doğuran tek kadın olması.³⁴

10. Hz. Meryem'in henüz beşikteyken konuşması. Rivayete göre Hz. Meryem de Hz. İsa (a.s.) gibi, henüz beşikteyken konuşmuştur.³⁵

5. HZ. MERYEM'İN HZ. İSÂ'YA HAMİLE KALMASI

Yeni Ahit'in bazı bölümlerinde, Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalmasıyla ilgili bilgiler vardır. Buna göre; Elizabet'in (Zekeriyya'nın eşi) hamileliğinin altıncı ayında Tanrı, melek Cebrâîl'i, Yusuf'un nişanlısı Meryem'e gönderdi. Meryem, meleğin "Selam ey tanrının lütfuna erişen kız! Rab seninledir." sözüne çok şaşırıp bu sözün anlamını düşünmeye başlayınca; melek, Meryem'e tanrının lütfuna eriştiğini, gebe kalıp İsa adında bir çocuk doğuracağını haber verdi. Bir erkeğe varmadan gebe kalmanın nasıl olabileceğini soran Meryem'e, melek şöyle cevap verdi: "Kutsal ruh senin üzerine gelecek, Yüceler Yücesi'nin gücü sana gölge salacak. Bunun için doğacak olana kutsal, Tanrı Oğlu denecek" diyerek cevap verdi. Hiçbir şeyin Tanrı için zor olmadığını ifade etmek için de, yaşlı ve kısır bir hanım olan Elizabet'in hamileliğini örnek gösterdi.³⁶

Kur'an-ı Kerim'de ise Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalması hususu -özellikle Meryem Sûresinde- ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Nitekim ardı sıra gelen iki âyette şöyle buyurulmuştur: "(Ey Muhammed!) Kitap'ta (Kur'an'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş ve (kendini onlardan uzak tutmak için) onlarla arasında bir perde germiştî. Biz, ona Cebrâîl'i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü."³⁷

Râzî'ye göre Hz. Meryem ailesinden ayrılıp doğu tarafında bir yere çekilmesi şu anlama gelir: O, uzaklaştı ve doğu tarafındaki bir yere tek hızlıca başına gitti. Ailesiyle kendi arasına bir perde çekmesini de şöyle yorumlamıştır: Âyetin zahirinden, Hz. Meryem ailesinden ayrılıp ıssız bir yere çekilmekle kalmayıp, kendisiyle ailesi arasına duvar gibi bir engel koyduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber kendisiyle ailesi arasına bir perde çekmesi de ihtimal dâhilindedir. İkinci ihtimal birincisinden daha açıktır. Onun bir perde edinmesinin bir gerekçesi

³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/204; 8/40. bkz. Vâhidî, *el-Vesît*, 1/435; Begavî, *Meâ'limü't-tenzîl*, 1/438; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/362.

³⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 23/92.

³⁶ Luka, 1/26-38; ayrıca bkz. Matta, 1/18-25.

³⁷ Meryem, 19/16-17.

vardır. Ancak âyetle bu hususu aydınlatmak bir bilgi yoktur.³⁸ Bu sebeple âlimler konuya dair farklı görüşler ortaya atmışlardır:

1) Meryem ilk kez hayız görünce, temizlenene kadar ibadet yaptığı yerden ayrıldı. Temizlendikten sonra da Hz. Cebrâîl kendisine geldi.

2) O, ibadet edebileceği sakin ve kimsesiz bir yer aradı.

3) O, hayızdan temizlenme maksadıyla yıkanmak için, görünmeyi engelleyecek bir perde ile yüksek bir yere çekilip oturdu.

4) Günün birinde Hz. Meryem, ablasının kocası Hz. Zekeriyya'nın kendisi için inşa ettiği yerde (mihrapta) iken, Allah'tan kimsenin kendisini göremeyeceği dağlık bir yer diledi. Bunun üzerine kaldığı yerin tavanı açıldı. Meryem kaldığı yerden çıktı ve bir dağın arkasında yüksek bir yere oturdu. İşte o sırada Cebrâîl ona geldi.

5) Hz. Meryem susamıştı. Su aramak için dışarı çıktı.³⁹

Konuyla ilgili görüşleri bu şekilde sıralayan Müfessir Râzî değerlendirmesini şu şekilde yapmıştır: Bütün bu görüşler ihtimal dâhilindedir. Ancak bunlardan herhangi birini tercih ettirecek lafzi bir delalet yoktur.⁴⁰ Yani bu görüşler âyetin zahirinden çıkarılamaz. Âlimlerin ismi belli olmadığı için de bu fikrlerin kaynağını tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Hz. Meryem'e gelen "Ruh"un kim olduğuyla ilgili olarak da müfessirimiz, diğer müfessirlerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Buna göre müfessirlerin çoğu, "Ruh"un Cebrâîl olduğu görüşünde hemfikirdirler.⁴¹ Buna karşın Ebû Müslim'e göre "Ruh" Hz. Meryem'in rahminde beşer olarak biçimlendirilen, suret giyen ruhtur.⁴² Râzî, müfessirlerin genelinin fikrine katılarak Hz. Meryem'e gelen "Ruh"un Hz. Cebrâîl olduğunu kabul etmiş ve bunu, şu şekilde kanıtlamaya çalışmıştır:

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Cebrâîl için "Ruh" tabiri kullanılmıştır.⁴³ O, ruhanî bir varlık olduğu için bu adı almıştır. Onun ruhtan yaratıldığı da söylenmiştir. Cebrâîl, Allah ile peygamberler arasında bir elçidir. Bu münasebetle, din onun aracılığıyla hayat bulduğundan ona "Ruh" denilmiştir. Meryem sûresi on dokuzuncu ayetteki, "Cebrâîl, "Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk başlatmak için gönderildim" dedi." beyanından Meryem'e gelen "Ruh"un Hz. Cebrâîl olduğu anlaşıldığına göre; burada sözü edilen "Ruh"un Cebrâîl'den (a.s.) başkası olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır.⁴⁴

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/179-180.

³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/180.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/180.

⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/163, Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/123; Şemsuddin Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferahî'l-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtûbî, *Tefsîri'l-Kurtûbî el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* thk. Ahmed el-Birdunî ve İbrahim Etîş (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964), 6/11.

⁴² Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî*, 3/362.

⁴³ eş-Şuarâ, 29/193-194.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/180.

“Meryem, “Senden, Rahmân’a sığınırım. Eğer Allah’tan çekinen biri isen (bana kötülük etme)” dedi.”⁴⁵ Bunun üzerine Hz. Cebraîl: “Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz birçocuk başışlamak için gönderildim.” dedi.”⁴⁶ âyetlerinden anlaşıldığına göre Hz. Meryem, karşısında beliren şahıstan çok rahatsız olmuştu. Müfessirimize göre, Hz. Cebraîl’in sadece böyle demesi (ikinci âyette geçen ifadeler), Hz. Meryem’deki korkunun zail olmasına yetmezdi. O halde bu sözleri sarf edenin, herhangi bir insan olmayıp Hz. Cebraîl olduğunu gösteren bazı emarelerin olması gerekirdi. Bunun için de Hz. Meryem’in fark edebileceği bir harikuladeliğin bu şahısta belirmesi lazımdı. Ya da Hz. Meryem, Hz. Zekerîyya’nın bilgilendirmesiyle meleklerin özelliklerini bildiğinden bu şahsı tanıma ihtimali olabilirdi. Dolayısıyla Cebraîl ona: “Ben ancak Rabbinin elçisiyim.” diyerek vücudunda kendisinin bir melek olduğuna işaret eden bazı emareleri gösterdi.⁴⁷

Fahreddîn er-Râzî, Hz. Meryem’in bir çocuk doğuracak olmasını “Meryem, “Bana hiçbir insan dokunmadığı ve iffetsiz bir kadın olmadığım hâlde, benim nasıl çocuğum olabilir?”⁴⁸ şeklinde çok şaşırarak karşılmasını da şöyle değerlendirmiştir: Hz. Meryem ibadet hususunda nadide bir kadındı. Bir de Hz. Âdem ve Havva’nın hem annesiz hem de babasız yaratıldığını bildiği halde, Allah’ın onun rahminde sebepler olmaksızın bir çocuk yaratabileceğini bilmemesi mümkün değildir.⁴⁹

Hz. Meryem’in bir çocuk sahibi olacağını duymasına karşı duyduğu endişe ve içine düştüğü hayrete karşı Cebraîl, “Evet, öyle. Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır. Onu insanlara bir mucize, katımızdan bir rahmet kılmak için böyle takdir ettik. Bu, zaten (ezelde) hükme bağlanmış bir iştir” dedi.⁵⁰ Müfessirimize göre Hz. Meryem ile Cebraîl arasında yaşanan bu diyalog, Hz. Meryem’in ırzını koruma hususunda ne kadar hassas olduğunu gösterir. Çünkü Hz. Meryem helal olsun, haram olsun ırzını her yönüyle korumuştur.⁵¹

Hz. Meryem’in Hz. Îsâ’ya hamile kalmasıyla, diğer bir ifade ile ona ruh üflenmesiyle ilgili âyetler de şöyledir: “Allah, bir de iffetini sapasağlam koruyan ve bizim de kendisine ruhumuzdan üflediğimiz, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan İmran kızı Meryem’i de (inanırlara) örnek gösterdi. O itaat edenlerdendi.”⁵² “İrzini korumuş olan kadını da (Meryem’i de) hatırla. Ona ruhumuzdan üfle miştik. Kendisini de oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştık.”⁵³

Fahreddîn Râzî, ilk ayette geçen ruh üfleme fiilinin kim tarafından yapıldığıyla ilgili ihtilaflara değinmektedir. Bazı âlimler “Ona ruhumuzdan üfle miştik.” âyetini Hz. Âdem (a.s.) hakkında söylenen “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa’nın durumu, Âdem’in

⁴⁵ Meryem, 19/18.

⁴⁶ Meryem, 19/19.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/181-182.

⁴⁸ Meryem, 19/20.

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/183.

⁵⁰ Meryem, 19/21.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 22/203.

⁵² et-Tahrîm, 66/12.

⁵³ el-Enbiyâ, 21/91.

durumu gibidir: Onu topraktan yarattı.” âyetiyle karşılaştırarak rûh üfleme işinin bizzat Yüce Allah tarafından yapıldığını iddia etmişlerdir. Madem ikisinin durumu aynıdır. O halde başka bir âyette⁵⁴ Hz. Âdem’e (a.s.) rûh üfleme Yüce Allah tarafından yapıldığı bildirildiğine göre, aynı durum Hz. Îsâ (a.s.) için de geçerlidir. Bazı âlimler ise ruh üfleyen Hz. Cebrâîl olduğunu söylemişlerdir. Bunlar, “Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim.” dedi.⁵⁵ Âyetinin zahirine bakarak ruh üfleme işinin bizzat Hz. Cebrâîl tarafından yapıldığını iddia etmişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Meryem’in hamile kalabilmesi için bu ruhun, o an kendisine üflenmesi gerektiği görüşünü kabul etmişlerdir.⁵⁶

Müfessirimiz “Biz, ona Cebrâîl’i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü.”⁵⁷ âyetinden hareketle, Hz. Cebrâîl’in Hz. Meryem’e beşer olarak, ne surette görüldüğü hususunda da âlimler arasında görüş ayrılığının olduğunu söylemiştir. Âlimlerin bir kısmına göre Hz. Cebrâîl insanlardan çok farklı bir şekilde yakışıklı ve tüysüz bir delikanlı olarak görünmüştür. Bazı âlimlere göre Hz. Cebrâîl Hz. Meryem’e marangoz Yusuf suretinde görünmüştür. Râzî’ye göre bu iki durum ihtimal dairesinde olmakla beraber herhangi birini tasrih edecek bir bilgi Kur’ân’da yer almamıştır.⁵⁸

Hz. Meryem’in Hz. Cebrâîl ile konuşmasının ardından Hz. Meryem hamile kaldı. Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Meryem’in hamile kaldıktan sonra uzak bir yere çekildiği şöyle anlatılır: “Böylece Meryem, çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi.”⁵⁹ Râzî, bu âyette geçen Hz. Meryem’in uzak bir yere çekilmesiyle ilgili olarak eserinde şu bilgilere yer vermiştir:

1. Sa’lebi’nin *Arâisü’l-mecâlis* adlı eserinden nakledilen bilgilere göre, Hz. Meryem’in hamileliğinin başlangıcında amcasının oğlu marangoz Yusuf, Meryem’in yanında bulunuyordu. Yusuf, onun hamilelik durumunu ilk fark ettiğinde çok şaşırdı ancak Meryem gibi mübarek bir kadına bunu yakıştırmak istemedi. Bununla beraber, Meryem’in hamileliği ister istemez Yusuf’un kuşkulanasına sebep oldu. Yusuf da hadiseyi netleştirmek için aklından geçenleri Meryem’e arz etti. Bunun üzerine Meryem durumdan duyduğu rahatsızlığı, sitem ederek Yusuf’a aktardı. Yusuf da sebepler dairesinde bir çocuğun babasız olarak doğmasının imkânsız olduğunu dile getirdi. Meryem, Yusuf’a bütün bu söylediklerinin, Allah tarafından başlangıçta zaten sebepler olmadan yaratıldığını söyleyince, Yusuf’un şüpheleri tamamen ortadan kalktı. Bundan sonra Meryem’in mâbeddeki vazifelerini de üstlenen Yusuf, çocuğun doğum vakti yaklaşıncı, doğacak çocuğun selameti için Meryem’i bir bineğe bindirerek Mısır’a götürdü.⁶⁰

⁵⁴ Hicr, 15/29.

⁵⁵ Meryem, 19/19.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/184.

⁵⁷ Meryem, 19/16-17.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/180.

⁵⁹ Meryem, 19/22.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/184-185; İbn İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es- Sa’lebî, ‘*Arâisü’l-mecâlis*, (b.y., t.s.), 524-525; ‘İmaduddin Ebû’l-Fida İsmail b. ‘Ömer İbn Kesîr, *Kısasü’l-Enbiyâ*, thk. Mustafa ‘Abdülvâhid (Kahire: Darü’t-Te’lif, 1388/1968),

2. Hz. Meryem, Hz. Zekeriyya'dan utandı ve onun bilemeyeceği bir yere gitti.

3. Hz. Meryem, gerek annesinin onu doğurmadan önce mâbede adaması gerek din adamlarının onun bakımını üstlenme hususunda çekişmesi ve gerekse zahide bir kadın olup rızkının cennetten gelmesiyle halk arasında meşhur olmuştu. Bu yüzden o, başına gelen bu hamilelikten utandı ve Hz. Zekeriyya'nın kendisini göremeyeceği uzak bir yere gitti.

4. Hz. Meryem, şayet çocuğunu kavmi içinde doğurursa, kavminin çocuğuna zarar verebileceği kaygısıyla uzak bir yere çekiliverdi. Râzî Meryem'in uzağa çekilmesiyle ilgili olarak bu söylenenlerin ihtimal dahilinde olduğunu, ancak bunlardan herhangi birini destekleyecek bir ayetin Kur'ân-ı Kerîm'de yer almadığını ifade etmiştir.⁶¹

Müfessir Râzî Hz. Meryem'in uzak bir yere çekilmesiyle ilgili olarak sıraladığı bu bilgiler arasından herhangi bir tercih yapmamıştır; ancak kanaatimizce Hz. Meryem'i uzak bir yere çekilmeye sevk eden sebep, Hz. Meryem'in hamileliğinden duyduğu utançtır. Meryem Sûresinde yer alan şu ifadeler de bunu destekler mahiyettedir: “(Meryem) Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım! dedi.”⁶²

Râzî, Hz. Meryem'in kaç yaşında iken hamile kaldığı ve hamilelik müddetinin ne kadar sürdüğü hususunda âlimler arasında ihtilaf olduğunu söylemiştir. Buna göre Hz. Meryem, on üç ya da yirmi yaşlarında hamile kalmıştır. O, hamile kalmadan önce sadece iki defa hayız görmüştür. Müfessirimiz bu ihtilaflara değindikten sonra, Kur'ân'da bu ihtilaflardan herhangi birini doğrulayacak bir ayetin olmadığını söylemiştir.

Hz. Meryem'in hamilelik müddetiyle ilgili olarak bir saat ile dokuz ay arasında değişen rakamlar telaffuz edilmiştir. Müfessirimiz, âlimlerin konuyla ilgili ihtilaflarını sıralamakla yetinmiş; ancak herhangi bir tercih ve değerlendirmede bulunmamıştır. Hz. Meryem'in hamileliğini saatlerle ifade edenlerin görüşleri şöyledir:

İbn Abbâs'a göre bu hamileliğin süresi bir saattir. İbn Abbâs bunu desteklemek için de iki delil öne sürer. Buna göre “Böylece Meryem, çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi.”⁶³ “Doğum sancısı onu bir hurma ağacına yöneltti...”⁶⁴ “Bunun üzerine Cebraîl ona ağacın altından şöyle seslendi...”⁶⁵ meâlindeki âyetlerin metninde geçen ف: fe”, harf-i takibiyedir. Dolayısıyla burada gerçekleşen olayların birbiri ardı sıra ve aralıksız olarak gerçekleştiği anlaşılır. Bu da hamilelik müddetinin bir saat olmasını gerektirir.⁶⁶

2/388; Şihâbuddîn Mahmud b. ‘Abdullah el-Huseynî el-Alûsî, *Rûhu'l-maânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-sebi'l-mesânî*, thk. ‘Ali ‘Abdulbarî ‘Atiyye (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 8/399.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/184-185.

⁶² Meryem, 19/23.

⁶³ Meryem, 19/22.

⁶⁴ Meryem, 19/23.

⁶⁵ Meryem, 19/24.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/185.

İbn Abbâs'ın konuyla ilgili ikinci delili de şu şekildedir: Cenab-ı Allah Hz. Îsâ'yı âyette şöyle vafetmiştir: “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) Îsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol” dedi. O da hemen oluverdi.”⁶⁷ O halde Hz. Îsâ'nın yaratılması Yüce Allah'ın “kûn fe yekûn” emrine mazhardır. Böyle bir durum da ancak hakkında anne karnında hamilelik süreci yaşamayan çocuklar içindir. Oysa hamilelik müddeti ancak nutfeden yaratılanlar için söz konusudur.⁶⁸

Hz. Meryem'in hamilelik süresini saatlerle ifade eden bir görüşe göre de bu hamilelik üç saat sürmüştür. Hz. Meryem, bir saat içinde hamile kalmış; bir saat içinde çocuğu ana rahminde şekillenmiş ve bir saatte de çocuğunu doğurmuştur.⁶⁹

Hamilelik süresini aylarla ifade edenler de bu hususu farklı rakamlarla ifade etmişlerdir. Bir görüşe göre Hz. Meryem'in altı ay hamile kaldı. Hz. Îsâ dışında sekiz aylık doğup yaşayan kimsenin olmadığı tezinden hareketle, hamileliğin sekiz ay sürdüğünü iddia edenler olmuştur. Atâ (ö. 115/733), Ebu'l-'Aliye (ö. 93/711) ve ed-Dahhâk bu süreyi yedi ay olarak belirlerken, İbn Abbâs'a dayandırılan ikinci bir rivayette bu süre dokuz aydır. Ona göre eğer Hz. Meryem'in hamilelik müddeti farklı olsaydı, Yüce Allah onu överken mutlaka buna da temas ederdi.⁷⁰ Süleyman Ateş'e göre Hz. Meryem'in hamilelik müddeti, diğer kadınlarda olduğu gibi dokuz aydır. Bu konuyla ilgili fikir beyanında bulunan âlimlerin çoğu bu görüştedir.⁷¹ Hz. Meryem'in rızkının cennetten gelmesi, evlenmeden hamile kalması gibi olağanüstü hadiseler, onun hamilelik süresi için ileri sürülen görüşlerde etkili olmuştur. İbn Abbâs'tan (r.a.) aktarılan çelişkili iki rivayet bu husustaki aktarımların tahkik süzgecinden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Yazarlık Katkısı

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma kaynak taramasına dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden alanyazın taraması yapılarak ve 2013 yılında yapılan doktora tezinden üretilerek düzenlenen çalışmada konu ile ilgili birçok makale, kitap, ansiklopedi maddesi vb. kaynak incelenmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Hz. Meryem'i tanrının annesi olarak kabul eden Hristiyanlar, onun -Hz. Âdem'in aksine- günahsız doğduğuna, bakire olduğuna ve günahsız bir şekilde hayatını sürdürdüğüne inanmışlardır. Hz. Meryem'in Kur'an'da övgü dolu sözlerle bahsedilen bir şahıs olması da Müslümanlar için, onun önemli biri olarak görülmesi için yeterli olmuştur.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/59

⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/186.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/185.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/185.

⁷¹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/41; ayrıca bkz. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/396.

H. Meryem’le ilgili âyetlerin daha iyi ve daha ayrıntılı anlaşılabilmesi için tercih ettiğimiz meşhur müfessir ve kalamcı Râzî, meseleleri ele alırken rivayetçi bir müfessir gibi davranmıştır. H. Meryem’le ilgili hemen her konuda birçok âlimin görüşlerini nakletmekle yetinmiş, çoğu zaman rivayetler arasından tercihte bile bulunmamıştır. Yani kendisinden beklenen kalamcı ve dirayetçi müfessir performansından uzak bir profil çizmiştir. Eserine aldığı rivayetlerin birçoğunda H. Meryem’in her halini mûcize görme eğilimi vardır. Belki de bu eğilim, H. Zekeriyâ’nın uhdesinde iken olağanüstü bir yolla rızıklandırılması ve evli olmadığı halde bir çocuğa gebe kalmasından kaynaklanmıştır. Bu yüzden onun gelişip büyümesinde ve hamilelik sürelerinde mucize aranmıştır. Dünyevî cihetten bir günlük büyümesinin, emsallerine nispeten bir yıla denk geldiğine dair rivayetler aktarılmıştır. Olağanüstülük arayışı H. Meryem’in hamileliğinde de aranmış, hamilelik süresi saatlerle ifade edilecek kadar dar bir zaman dilimine hasredilmiştir. Âyetten hareketle H. Meryem’in peygamber olamayacağını ifade etmiş, belki de nu yüzden H. Meryem’in şahsıyla ilgili bu hadiseleri keramet olarak nitelendirmiştir. Onun bu düşüncesi de bağlı olduğu mezhebe dayanmaktadır.

Râzî’nin tespit ettiği H. Meryem’e ait özelliklerin birçoğu diğer müfessirlerin tespitleriyle örtüşmektedir. O, sadece konuda diğer müfessirlerden ayrı beyanda bulunmuştur. O da H. Meryem’in, oğlu H. İsa gibi beşikte iken konuştuğuna dair bilgidir. Yapılan bu çalışmayla Râzî’nin eserinde farklı yerlerde bulunan görüşler bir araya getirilmiş, okuyucuya kolaylık sağlamıştır. Bütün bunlarla beraber Râzî’nin H. Meryem’le ilgili görüş ve değerlendirmeleri başka müfessirlerin görüşleriyle kıyaslanmıştır. Üç dinin ilgi odağında yer alan şahsı, Râzî gibi kalam ve tefsir sahalarında otorite bir âlimden dinlemek, literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Gerek Hristiyanlıkta gerekse Yahudilikte tartışma konusu olan meseleler, Fahreddîn Râzî’nin tefsiri ışığında incelenerek alana katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- ‘Ali, Emir. *İslâm’ın Özü*. çev. Ömer Rıza Doğrul; sad. ve thk. Musa K. Yılmaz. Ankara: İlahiyat, 2007.
- Âlûsî, Şihabuddîn Mahmud b. ‘Abdillâh el-Huseynî. *Rûhu’l-me‘ânî fi tefsiri’l-Kur’ânî’l-‘Azim ve-sebî’l-mesânî*. thk. ‘Ali ‘Abdulbarî ‘Atiyye. 16 cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1415.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Begavî, Muhyî’s-Sünne Ebû Muhammed b. Mes’ud. *Meâlimü’t-tenzîl*. thk. ‘Abdurrezzak el-Mehdi. 5 cilt. Beyrut: Daru İhyai Türesi’l-‘Arabi, 1. Baskı, 1420.
- Beydâvî, Nasiruddîn Ebû Sa’id ‘Abdullah b. ‘Ömer b. Muhammed eş- Şirazi. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. thk. Muhammed ‘Abdurrahman el- Mar’aşlî. 5 cilt. Beyrut: Daru İhyai Türesi’l-‘Arabî, 1. Baskı, 1418.
- Bottéro, Jean; Marc-Alain Quaknin ve Jozeph Moingt. *İnancın En Güzel Tarihi*. çev. İsmet Birikan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2003.
- Cevzî, Cemâluddîn Ebu’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Ali b. Muhammed. *Zâdü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr*. thk. Abdurrahmân el-Mehdî. 4 cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1. Baskı, 1422.
- Harman, Ömer Faruk. “Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İsâ,” *Uluslar arası Müslüman- Hristiyan Diyalog Sempozyumu II*, İstanbul: 2005.
- Harman, Ömer Faruk. “Meryem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Iannito, P. Luigi, *Hristiyan İnanıcı*, İstanbul: Müjde Yay., 1994.
- İncil, Ahd-i Cedid Şirketi, İstanbul, 1999.
- İbn Kesîr, ‘İmaduddîn Ebû’l-Fidâ İsmâil b. ‘Ömer. *Kıyasü’l-enbiyâ*, thk. Mustafa ‘Abdülvâhid. 2 cilt. Kahire: Darü’t-Te’lif, 1. Baskı, 1388.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 5. Basım, 2014.
- Kurtûbî, Şemsuddîn Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferahi’l-Ensârî el-Hazrecî. *Tefsirü’l-Kurtûbî (el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’ân)*. thk. Ahmed el-Birdunî ve İbrahim Etfiş. 20 cilt. Kahire: Daru’l-Kütübi’l-Misriyye, 2. Baskı, 1384.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Maverdî, Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi. *Tefsiru’l-Maverdî (en-nüket ve’l-‘Uyûn)*. thk. es-Seyyid b. ‘Abdu’l-Maksud b. ‘Abdurrahim. 6 cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.s.
- Mekki b. Ebi Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevanî. *el-Hidâye ilâ büluğî’n-nihâye*. b.y. Mecmuatu Buhusi’l-Kitab ve’s-Sünne. 1. Baskı, 1429.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. El-Hasan b. El- Huseyn b. Ali el-Kureysî el-Bekri et-Teymi et-Taberistani. *Mefâtihu’l-gayb (et-Tefsirü’l-kebîr)*. 32 cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1. Baskı, 1425-1426.
- Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsiri’l-Kur’ân*. thk. el-İmam Ebî Muhammed b. ‘Aşûr. 10 cilt. Beyrut: Daru İhyai Türesi’l-‘Arabî, 1. Baskı, 1422.
- Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *‘Arâisü’l-mecâlis*, b.y., t.s.
- Sem’anî, Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. ‘Abdülcebbar b. Ahmed el-Mervizî. *Tefsiru’l-Kur’ân*. thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. “Abbâs b. Ganim. Riyad: Daru’l-Vatan, 1418.
- Semerkândî, Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim. *Tefsiru’s- Semerkandî (Bahru’l-‘ulum)*. thk. Mahmud Mataracı. Beyrut: Daru’l-Fikr, t.s.

- Suyûtî, ‘Abdurrahman b. el-Kemal Celaluddin. *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*. 8 cilt. Beyrut: Daru’l Fikr, 1. baskı, 1993.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü’ş-Şafiiyyeti’l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî vd. by, 1413.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğalib el-Âmilî Ebû Cafer. *Câmiu’l-Beyân ‘an Te’vili’l-Kur’ân* (Tefsiru’t-Taberî). thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. b.y: Müessesetü’r Risale, 1. Baskı, 1420.
- Tahtavî, Muhammed ‘İzzet. *en-Nasrâniyye ve’l-İslâm*. b.y: Mektebetü’n-Nur, 1407.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 2. Baskı, 1993.
- Tümer, Günay. *Hristiyanlıkta ve İslâm’da Hz. Meryem*. Ankara: TDV yay., 2. baskı, 1997.
- Vâhidî, Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Ali. *el-Vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. Safvan ‘Adnan Davudî. Beyrut: Dâru’l- Kalem, 1. Baskı, 1415.
- Vâhidî, Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Ali. *el-Vasîf fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*. eş-Şeyh ‘Adil Ahmed ‘Abdülmecid, eş-Şeyh ‘Ali Muhammed Mu’avviz vd. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l- Kütubu’l- ‘İlmiyye, 1. Baskı, 1415.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, t.s.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Amr b. Ahmed Cârullah. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, 4 cilt. Beyrut: Darü’l-Kitâbi’l- ‘Arabî, 3. Baskı, 1407.